

УДК 398 (=161.2): 355.48"19"

Оксана КУЗЬМЕНКО

**ФОЛЬКЛОРНІ ЗНАКИ
ВОЄННОГО БУТТЯ
У ТРИАДІ КОНЦЕПТІВ
«ВОЛЯ» — «НЕВОЛЯ» — «ДОЛЯ»¹**

Розглядаються поетичні особливості фольклору Першої та Другої світових війн. Досліджено семантичне поле концептів «неволя», «доля», «воля», що є продуктивними у фольклорно-мовній картині ХХ—ХХІ ст. З'ясовано, що концепт «неволя» вступає у зв'язки із онтологічними поняттями «воля», «доля», «горе», «самотність», «страждання», «віра», «смерть», «пам'ять». Наголошено на ризах тожсамості українців, закорінених у материзну незабутнього дому, який є образним антисвітом неволі.

Ключові слова: Перша світова війна, Друга світова війна, фольклор, фольклорний знак, концепт, мотив, воля, неволя, доля, буття.

© О. КУЗЬМЕНКО, 2018

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 1 (139), 2018

Буття української нації наших днів перебуває в атмосфері значних емоційних потрясінь, зумовлених нестабільністю політичних процесів, економічною кризою і постмайданівською напругою. «Українського пекла гримаси» (Л. Костенко), значною мірою породжені цими явищами, а головню «гібридною» російсько-українською війною, визначають болючі точки життя соціуму. У триваючій визвольній війні оприявнилися як усі героїчні, так і потворні елементи збройних конфліктів, серед яких рабство полону. Репортерські відомості, усні оповіді про «наших» у «сепарів», знову вивели на кін постмодерного світу філософсько-культурологічну проблему екзистенційної *Неволі* людини, увиразнили таємниці визначеності її *Долі* та сили фізично-духовної *Свободи*. «Борони Ти мене, Богородице, / Щоби я не потрапив в полон» — таким є молитовне звернення воїна-новобранця в авторській пісні «Хтось тай вродиться з нас нещасливий» (І. Чернюк, А. Чернюк). Очевидно, що актуалізований марш, який був написаний ще у 1989 р. під впливом високого ідейно-тематичного реєстру козацького епосу, є алюзією до історичних реалій не тільки героїчного минулого, але й сьогодення нашої вітчизни.

Український народ, за П. Кулішем, належить до етносів, які мають і свою героїчну історію, і почуття епопеї. Важливою її складовою є народний ліро-епос, до якого у ХХ ст. увійшли новотвори, в яких теми битви і відваги, полону і голоду, поранення і смерті склали основний змістовий компонент. Українська уснопоетична творчість має великий досвід зображення неволі — від невольників турецьких галер до трудових «рабів» Третього Райху (остарбайтерів). Останні, безумовно, є частиною кривавої історії народу, якому у ХХ ст. довелося винести тягар двох світових воєн, відчутти незміряні страждання, поневіряння на чужині, поразки і перемоги. У широкому спектрі фольклорних тем та ідей, що пов'язані з війнами, одними з головних є поняття «долі», «волі», «неволі». Потреба концептуального аналізу цих словообразів на матеріалі недостатньо вивченого пласту текстів, що походять з мало-

¹ В основу нашої доповненої статті входить англomовна версія «Dramatic Existence in the Poetic Art of Ukrainian Ostarbeiters (the Folkloric Concept of Captivity)», включена до збірника «Ukraine und ukrainische Identität in Europa: Beiträge zur Standortbestimmung aus / durch Sprache, Literatur, Kultur» (Institut für Slavische Philologie der LMU München, 2017).

доступних архівних колекцій, а також нових польових записів, що представляють регіональні традиції, обумовлює *актуальність* нашої студії.

Упродовж останніх десятиріч доля військовополонених, примусових трудових робітників, їх духовне і фізичне буття в Німеччині періоду Другої світової війни постійно перебувають в полі зору українських істориків (С. Гальченко, Г. Грінченко, В. Константинова, М. Шевченко, Т. Пастушенко, А. Трембіцький та ін.). Призбирано значний корпус джерел, так званих «текстів пам'яті», який використовують фольклорний матеріал для висвітлення різних аспектів повсякденного життя мешканців окупованої України [10, с. 56]. Народні оповідання є також прикладом для з'ясування способів передачі, збереження та (від)творення історичної пам'яті у контексті загальнонаціонального меморіального простору [15, с. 108—109]. Безумовно, значний вклад до такого роду досліджень зробили фольклористи, які фіксували тексти і контексти виникнення пісенних новотворів ще під час війни (П. Батюк, О. Воропай, М. Гайдай, М. Родіна, О. Стебляно, М. Стельмах, А. Шмиговський та ін.). Пізніше вони вдалися до ширшого аналізу поезики новотворів у руслі загальної теми про фольклор Другої світової війни. Із ґрунтовних висновків О. Брідиної, Р. Кирчіва, Т. Нікольченко, К. Чистова, Н. Шумади випливає головне твердження про типові ознаки їх фольклорності, про використані ресурси народнопоетичної лексики і поезики, характерної для давньої ліро-епіки, зокрема строкарсько-наймитських пісень. Останні активно побутували на Східному Поділлі, Полтавщині, Київщині, Слобожанщині, Запоріжжі ще у першій третині ХХ ст. Саме на цих теренах здійснені нові записи пісенних творів про примусову працю в Німеччині. Варіанти, які були зафіксовані наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., сформували парадигму з найбільш популярних текстів, що свого часу стали основою ґрунтовної збірки «Ясир» (Лондон, 1966). У її передмові упорядник Олекса Воропай, який особисто зазнав недолі у таборах для переміщених осіб, наголосив на факті пізнавального значення матеріалів, які «*є не тільки важливими документами страждання нашого народу в німецькій неволі, а й свідомством нашого національного характеру; свідомством високої моралі, великого почуття людської гідності та глибокого національного патріотизму*» [43, с. 4].

Аналізуючи пісенність, фольклористи вказали на домінанти традиційного змісту і стилю невідьницької творчості, на використані типові елементи головінь, на прийом контрасту, слов'янської антитези, диминутивних слів у звертаннях ліричних героїв тощо. Однак спеціальних праць, які б пропонували комплексний погляд на складний і тривожний психоемоційний внутрішній світ головного героя — українського невідьника з трагічною долею, що кодується у фольклорному тексті, немає. Це обумовило *мету* нашої студії: за допомогою структурно-типологічного, семіотичного, концептуального методів дослідити смислові складові фольклорного концепту «неволя». Головним завданням є аналіз способів і форм напластування традиційних і модерних смислів у передачі межового стану невідьника, що є ключем до розуміння змін у значенні слова «неволя», та інформативним полем для прочитання пісень неволі як важливих знаків української етнокультури. У розумінні головного терміна виходимо із тези Чарльза Пірса, що людська думка відбувається за допомогою ментальних знаків, що мають змішану природу, символічна частина яких називається «концептом».

Семантичне поле слова «неволя» як концептуального образу сформувалося на ґрунті народної традиції. У мові українських приповідок, приказок заховалися рудименти антропоморфного бачення соціально-побутового аспекту «тяжкої неволі» («неволеньки»), яка «найшла би», «допитала мі», «плаче» і «скаче». Чимало типових паремійних виразів побудовані на протиставленні **Воля — Неволля** («Дай кому волю, а сам підеш в неволю» [39, с. 100]), яка є також у тісному асоціативному зв'язку з персоніфікованим образом **Долі**. Однак під час війни неволя набуває значно ширшого семантичного окреслення. Вона є типовим загальнофольклорним знаком війни (наприклад, у польській рекрутській пісні «А на wojnie gęse kęсо, gopіo do niewoli» [46, s. 280]), оскільки відображає фізичний примус над людиною з боку ворогів та окупантів. У неволі ні особистої ні суспільної долі немає декларує українська повстанська пісня:

У неволі тяжко жити, у неволі є біда,

Ой як тяжко на серденьку, щастя-долі вже нема.

(«Будь здорова, моя мила», зап. 1970 р.,
Західне Поділля) [31, с. 169].

У «жахливій неволі» доля «лихая» і «однаковая» для усіх, хто потрапив в полон сталінських казематів, рецитував у думі кобзар Андрій Перебендя, в'язень Соловецького концтабору:

*Ой доле лихая, розлучнице злая,
Не одного розлучила ти мужа з жоною,
Брата з сестрою, з отцем, ненькою-старенькою,
Дітками маленькими,
З родом-родиною, дівчиною милою,
Незлічими ДУПР-и Бутирська тюрма,
Хрести і Луб'янка, таємно страшна.
Етапи-етапи, бодай вас не знати,
Далекі дороги, скотячі вагони.
Ой гірко, ой тяжко, **жахлива неволя** [25, с. 49—50].*

Такі приклади та багато інших зразків глибокодумної народної філософії дали змогу дослідникам українських етнокультурних концептів виробити чітке тлумачення поняття «неволя» як «відсутність волі, свободи, повна залежність когось від кого-, чого-небудь; також полон, поневолення, рабство» [16, с. 391]. У фольклорній свідомості згадана пара *воля — неволя* кодує більш давні формули відповідностей, а саме: *життя — смерть*, генезою яких вважається міфологічна суперечність *космос — хаос*. Ці архаїчні смислові компоненти є активними у різних жанрах українського фольклору, зокрема в історичній епіці та ліро-епіці, а також у творах родинного циклу «про Долю». В останніх домінуючим є мотив нещасливого життя молодій жінки, яка, перейшовши у світ чужого роду, «в неволю попала», або в тюремній неволі карається її чоловік («Ой мій милий у неволі, у залізах, у запорі» [27, с. 196]). Однак найбільш драматизовано тема фізичної неволі розкривається в соціально-побутовій та мілітарній пісенності, починаючи від ліро-епіки про Першу світову війну, де неволя є простором дуже тонкої межі між життям і смертю:

*А нам тутки, у неволи, серця ся вривають,
Коби моря не глибокі із фронтів не били,
То ми би ся та на Різдво дома погостили.
(«В Італії доріжечка каменем набита», зап. 1916 р.)
[11, с. 106];*

*Там гранати і шрапнелі людське тіло рвали,
А хто живий лишився, — у полон забрали.
Я молодий і нещасний, в той полон дістався,
Щиро Богу помолвився, що живий зостався.
(«У неділю ранесенько, сумно дзвони грали»,
зап. 1940 р., Гудульщина) [35, с. 187].*

Невільницьке життя вказує на найбільш вразливі моменти буття жовніра австрійської армії чи солдата російсько-царської армії, передусім як «суб'єкта залежності» (за О. Івановською). Основою узагальненого образу неволі виступають мотиви екзистенційної залежності, підпорядкування на війні, насильної відірваності героя від родини і традиційного укладу життя, його бідування на чужині через усвідомлення неподоланної відстані (у символіці «моря», «гір»), зневіра у власні сили. Тяглість концептуального значення «неволі» як умовного буття спостерігається у порівнянні з давніми фольклорними зразками. Наприклад, у поезиці рекрутських пісень типовими є не тільки пари антитез *неволя / воля, колись / тепер*, але й кордоцентрична спрямованість мотиву неволі:

*Ой колись була розкіш-воля,
А тепер стала **неволенька**.*

*Ой тепер стала **неволенька**.
Ой болить серце, головонька.*

(«Ой колись була розкіш-воля», зап. 1992 р., Кубань) [36, с. 417].

Звернемо увагу на ще одне дуже важливе джерело презентації структурної моделі «вільний — невільник» в українському фольклорі, зокрема на історико-героїчні думи «старшої» верстви. Цей жанр українського епосу, як зауважили М. Грушевський, К. Грушевська, Ф. Колесса, походить зі специфічного середовища давньої «дружинної поезії». Героїчні повісті і поезії, козацькі думи, зокрема невольничого циклу, були пов'язані з визвольними війнами. У них ключовими є мотиви прощання героїв-козаків з рідною землею і туги за нею, страху нового полону й тієї неволі, що страшніша за смерть [28, с. 18]. Конструктивною є думка, що у системі героїчного епосу проявляються єдність «чоловічої» (військової) і «жіночої» (родинно-побутової) антиномії, а також універсальні концепти, що типові для військового середовища усіх часів [42, с. 506].

Семантичне поле абстрактно-емоційного концепту «неволя» є одним з найбільш багатих в українській фольклорно-мовній картині. Це зумовлено відомими політичними подіями у ХХ ст., та явищами злочинної діяльності в Україні різних окупаційних влад і тоталітарних режимів, що зумовило вражаючі цифри масового винищення людності усіх соціаль-

них станів і віку, потужним процесом дегуманізації жертв. Упродовж першої половини ХХ ст. майже один мільйон осіб українського цивільного населення зазнав травматичного досвіду перебування у в'язницях різного типу і призначення [18, с. 454]. Тільки у результаті однієї Галицької операції 1914 р. у Великій війні російські війська захопили у полон 100 тис. полонених, серед яких більшість були українці-галичани, буковинці [33, с. 163]. Під час Другої світової війни близько 2,2 млн. чоловік були насильно вивезені до Німеччини на важкі фізичні роботи до фермерських господарств «бауерів», на військові заводи, фабрики, залізниці. Це вплинуло на загальнополітичну картину підневільного буття в Європі і дало змогу витворити такі усталені історичні метафори неволі, як «тюрма народів» — до російсько-імперської та сталінсько-комуністичної епохи, і «табір (фабрика) смерті» — до гітлерівсько-фашистського періоду.

Наголосимо, що фольклорний концепт «неволя» в багатьох українських новотворах першої половини ХХ ст. проявився на ґрунті опозиції до поняття «воля», з яким у соціально-політичному та художньому дискурсах початку ХХ ст. пов'язувалося розуміння «мрії, прагнень, мети, поклику до рішучих дій», а головне — провідної риси національного характеру, втілення національного ідеалу [17, с. 32]. Особливістю концепту є те, що його формування відбувалося згідно з канонами традиційного текстотворення. Розглянемо шляхи і засоби його вербалізації.

Продуктивним способом фольклорного опису невільницького життя у ХХ ст. є актуалізація архаїчних символічних образів. Багато новотворів, особливо «перетекстівки», були створені на мотив чи за зразком дум, соціально-побутових пісень, де неволя передусім асоціюється з нещасливою долею, великим горем та неможливістю повернення додому. Важливо наголосити, що творення переробок на відомі тексти є не тільки іманентною рисою сучасної народнопісенної традиції, яка через перекомпоновки, контамінації демонструє колективно-творчий розвиток успадкованого [41, с. 116], але й специфікою контексту їх творення і побутування. Російський фольклорист К. Чистов, який зазнав німецького полону, писав, що «співання перетекстівок на відомі мотиви було одним із найбільш безпечних

способів висловитися для невільника у полоні» [32, с. 25]. Про іншу ситуацію актуалізації та функціонування фольклорних текстів як знаків-символів, знаків-моделей таємної мови написав у спогадах колишній в'язень Освенціма, робітник-столяр фабрики DAW (Deutsche Ausrüstungswerke) Роман Роздольський. Син відомого українського фольклориста О. Роздольського описав дуже показовий епізод з того, як відбувається інкорпорування у простір людської думки фрагмента чарівної казки. Вказуючи на загальновідомий художній запаховий образ, вона виразила глибину реальності його конкретно-фізичного смислу:

«Як все те страхіття відбивалося на житті нашої робочої команди? Уявіть собі: ряди верстатів і при них сумні-сумні і «чорніші чорної землі» наші столярі — переважно французькі євреї і поляки. Ніхто не говорить і у всіх в очі звернені на бжезінський лісок і на крематорії. Тільки коли-не-коли хтось гірко, гістерично засміється і потім втирає з щочки сльози. Відчинити вікна не можна, бо в повітрі скрізь лежить нестерпучий задушливий сопух паленого мяса. Це сопух переслідує нас всюди, навіть в центральному лагері. Ich rieche, riech Menschenfleisch («чую, носом чую людське м'ясо») — каже до мене мій таборовий приятель, австрієць Людвіг, словами відьми з Гримової казки. Тільки що відьма чула в повітрі запах двох дітей, а ми чули сопух палених трунів — тисяча трунів» [34, с. 85].

Усупереч обставинам, за дуже складних умов праці і побуту, часто далеких до будь-якої вільної творчості, поставали українські невільничі пісні і вірші, в яких художньо-естетичний компонент все ж таки переважав. У багатьох текстах задіяні загальнослов'янські фольклорні образи *горя, дрібних сліз, пташки-вісниці* (горобчик, соловейко, зозуля), *вітру, трави, чужини, долі*. Як правило, названі слово-образи функціонують у структурі традиційних метафоричних формул, психологічних паралелізмів (звіяв буйний вітер, зів'яла трава, упав камінь), що символізують почуття тривоги, небезпеки, туги і самотності:

Упав камінь та й лежить,

В Німеччині горе жить.

(«Ой журавко, журавко», зап. 1944 р.,
Полтавщина) [4, арк. 21].

Найбільш типовою є асоціативна пара «неволя = горе», символічне значення якої вербалізується у фольклорній фразеології («горе зазнала», «горе було жити»), притаманній побутовій ліриці, обрядовим плачам. Наприклад, у нашому записі 2001 р. голосіння за онуком з Хмельниччини, на теренях якої досі побутують пісні про німецький «ясир», важливу роль відіграє апелююча формула «розкажу горе»:

*Уставай, уставай, дитинко,
уставай,
Розкажи, розкажи свою біль
Розкажи своє горе* [14, с. 733].

Ця ж лірична формула переходить у канву поетичних пісень на тему кохання, де взаємини між стрільцем і дівчиною в силу особливостей визвольної війни часто були приречені на вічну розлуку. В піснях цей структурно-змістовий елемент корелює із мотивом сердечної неволі:

*Кому я тепер пожаліюсь,
Кому я горе розкажу,
Кому на груди я білесеньку,
Свою головку положу.*
(«Не йди, дівчино, понад річку», зап. 2008 р., Опілля) [2, арк. 289].

Подекуди у воєнній пісенності закріплюються аналогії, похідні від смакових властивостей «гірко» («гірко жити», «гірко плакала», «гірка неволя»):

*Мені старенький вояк
Став раз оповідати,
Як гірко у неволі
Він мусів бідувати.*
(«Була війна велика», зап. 2008 р., Опілля) [2, арк. 247].

В остарбайтерівській ліриці такі образи є перцепцією російської ліричної традиції (формула рос. «горе горькое»), яка в силу ситуації білінгвізму трудових невольників впливала на колорит українських зразків. Важливим є те, що «перетекстівки», як один з популярних видів спільного поетичного білорусько-російсько-українського фонду, демонструють національні фольклорні особливості. Вони полягають в тому, що українські зразки мають міцні зв'язки з архаїчними пластами фольклору, тоді як російські — переважно літературні ремінісценції (Чистов, с. 46). Специфікою українських текстів є те, що образ горя набуває гіперболізованих, незмірюваних ознак, порівняймо варіанти сирітської пісні кінця XIX сто-

ліття у запису Я. Новицького (1) та новотвір Другої світової війни (2) :

*Пийте, люди горілочку, а ви, гуси воду,
Горе ж мені на чужині без рідного роду,
В роду зросла, в роду й кохалася,
Горе ж мені на чужині — сама зосталася.*

(«Пийте, люди горілочку, а ви, гуси воду», зап. 1892 р., Запоріжжя) [27, с. 204—205];

*Ой мамцю, тут горе —
не можу вписати,
Я вам свого горя
не можу сказати.*

(«Ой коли б дав Бог неділі діждати», зап. 2003 р., Запоріжжя) [24, с. 15].

З'являються конструкції семантичного зрощення понять «горя» і «неволі», що прослідковується при порівнянні парадигми варіантів однієї з найбільш відомих остарбайтерівських пісень «Горить свічка (лампада) в хаті тихо»: «Зазнала **горя і неволі** / В німецькій клятій сторони» [8, арк. 74]. Звернемо увагу на те, що приблизно у той самий час за подібним зачином була складена патріотична «тюремна» пісня. Структурне ядро у ній виражає мотив «С = дорікає матері за те, що не дала долю», типовий для родинно-побутової лірики (де С = суб'єкт дії). Варіативним є ліричний герой рефлексії (дочка-остарбайтерка // патріот-в'язень), сталим змістовим блоком — клішована фраза монологу-звертання до матері. З допомогою ампліфікації та повторів ключових слів розгортається формула, що складається із низки семантично тождяних образів «Неволя = НЕщасна Доля (судьба) = НЕ життя»:

*Один із в'язнів, наймолодший,
Схиливши голову на груди,
Він гірко плаче і ридає,
Чогось не може він заснути.*

— *Нащо сь мя, мамо, породила,
Нащо на світ мя привела?
Судьбу нещасну наділила,
Костюм тюремний наділа?*

*Судьбу нещасну наділяють,
І вже нам жити не дають.
І нами тюрми наповняють
І на Соловки віддають.*

(«Горить свічка рожевим світлом», зап. 1990 р., Опілля) [30, с. 148].

Іншим популярним способом відображенні неволі є образ пролитих «дрібних сліз», що дуже характерний для творів сирітської тематики. Він продукує семантичну аналогію «німецька неволя = сирітство»:

*Приїхала в Німеччину —
живу сиротою,
Не раз, не два у бараці
залиюсь сльозою.*

*Плачу, плачу ще й ридаю,
Як пташка без волі,
Нащо мені таке щастя,
Як немає долі.*

(«Україно, Україно, рідна моя ненько»,
зап. 1942 р., Німеччина) [8, арк. 76 зв].

Образ сліз, символічне значення якого спрямоване на вираження невимовного горя і туги (більше по це [20, с. 19]), входить до поетичних виразів, що характерні передусім для стилю жорстоких романсів. В них сентименталізм є жанровою формою передачі гострих почуттів. Емоційні спалахи були викликані станом постійного граничного фізичного виснаження («Прийду я пізно із роботи / сльозами койку обілью» [32, с. 130]), передчасними смертями часто дуже молодих людей. Порівняймо два варіанти етнічно маркованого представлення неволі. Перше — у хроніці, записаній в останній рік Першої світової війни (неволя російська):

*Бо не оден у неволі з світом ся працює,
На чужині без родини марно погибає* [3, арк. 4].

друге — у «прощальній пісні» з листа, надісланого до с. Мала Клітна на Хмельниччині 3 червня 1943 р. (неволя німецька):

*Не чекайте, мої рідні, і ти, рідна мати,
Я осталась в Німеччині повік вікувати* [37, с. 17].

Обидві ілюстрації вказують на те, що неволя традиційно асоціюється зі смертю на чужині. Крім того, тут частково ще проявляються риси селянської філософії кінця XIX ст. — початку XX ст., що граничать із мотивами покори та фаталізму у сприйнятті воєнного буття.

Німецько-фашистська неволя, як просторова межа, яку фізично не може подолати героїня, часто асоціюється з дівчиною-пташкою, подібно до давньої загальнопоширеної слов'янської балади про дочку, яка, очікуючи матір в гостину, нарікає на (не) долю. Відомо, що на українському ґрунті балада

трансформувалася в родинно-побутову ліричну пісню із образом дочки-зозулі. Саме цей орнітоморфний символ, що передає семантику суму, плачу, нещастя і навіть смерті в родині, є продуктивним у творах про німецьку неволю, наприклад, у дівочих піснях-роздумах:

*Прилетіла б я в садочок
Присіла б на вишні,
Закувала б зозулю,
Щоб ти, мамо, вийшла.*

*Розпитала б мене, мамо,
як в німця жилося,
від початку до кінця
все життя велося.*

(«Ой коли б я, рідна мамо»,
зап. з Харківщини) [6, арк. 81].

Інша форма розповіді про неволю — поетичні листи, оригінальні види «метафор пам'яті», які вперше продемонструвала народна творчість часу Першої світової війни [21, с. 122]. У Другій світовій війні лист як важливий комунікативний та культурний предмет не втратив своєї актуальності та художньої образності. Більше того, образ розширює свої експліцитні семантичні можливості. Римовані послання представляють оригінальний вид народної епістолярії, де мотив «герой (героїня) пише лист» є одним з ключових у структурі ліро-епічних творів. Форма листа може бути для створення драматургії окремого фольклорного тексту як знака:

*Добрий день, мамуся,
Пише лист Варуся,
Пише Варя тай питає,
Як там мама проживає,
Ой, ви пташкі сизокрилі,
Вас багато тут літа,
Віднесіть ви на Вкраїну
мої матінці листа* [32, с. 53].

Інший спосіб вираження концепту полягає в актуалізації традиційних формул, які дають змогу виявляти їхні приховані можливості у множенні додаткових значень. Поглянемо на відповідність «неволя = **«чужина»**», в якій двокомпонентна формула *«чужа сторона»*, запозичена з думної епіки та соціально-побутової лірики, зокрема наймитського та емігрантського циклів (для останнього типовим є *«далекий край»*), порівняймо: «А я в

Німеччині, в далекому краю»). Вона нарощує нові стійкі паралелі та асоціативні образи світу «чужини» як недолі, самотнього життя, місце смерті, забуття. Поряд з варіативними усталеними конструкціями «чужа сторононька», «чужий край» з'являються нові сполуки з постійним епітетом «чужий»: «чужа держава», «чужа країна», «земля чужа», «чужа далека сторона»: «В чужую країну мені виїжджати, / Проклятому німцю шляхи будувати» [6, арк. 22].

Завдяки атрибутивній константі, що змодельована міфологічною опозицією «свій / чужий», концепт «неволя» надалі увиразнює стійку семантичну пару, де «неволя = **чуже**», а «воля = **своє**». Плеонастичне народження («Я од мамочки далеко — чужа дальня сторона» [4, арк. 3]), яке було зумовлене не тільки українською традицією, але й посилено інтерференцією інших фольклорних традицій в умовах спільного проживання українських невольників з представниками народностей окупованої території СРСР, дає змогу трактувати епітет «дальня» (більше характерний для білоруської і російської традицій) як синонім «чужого». Таким чином епітет «далекій, -а» (міжмовний варіант «дальня») закріплюються у семантичному полі концепту, що видно з пісень, в яких це означення сполучається з ядерним словом («Пропала я, ненько, / В далекій неволі» [6, арк. 19]) або передано описово на основі контрасту «воля // чужа сторона»:

*Куди не війду, да не гляну,
Іскрїзь ліса та вартовий,
І нас не випустят на волю
В **чужій далекій** стороні [32, с. 130].*

Концептуальне значення неволі вербалізуються у низці мотивів, де переважають суб'єкти жіночого ряду (дочки, матері, сестри). Порівняльний аналіз з варіантами строкарських, наймитських пісень, які були записані наприкінці ХІХ ст., дав змогу виділити комплекс мотивів, який був використаний у новотворах для змалювання цілісної біографії полонянки з німецького «ясиру». Це мотиви розлуки, відрікання від роду, нещасливої долі, викупу з неволі, листа, смерті на чужині, самотньої могили. Розширення структурних меж мотивів відбувається навіть за рахунок накладання матриці традиційно «жіночої» пісні на «чоловічий»

текст: «По Берліну блукає хлопчина / свою долю він гірко клене» [7, арк. 2]. Найбільш активними, зрозуміло, є мотиви, які містять чуттєві складові. Емоції виявляють духовну основу буття людини і ті граничні ситуації, які, за О. Кульчицьким, «немовби відтискають людину на небезпечні грані та ставлять її на межу існування» [23, с. 144]. Вони проявляються в тузі дівчини за матір'ю і домом; у стражданнях героїв через завдане насильство, постійну непосильну працю і зневагу ворогів; у материнських прокльонах, спрямованих на німецьких окупантів. Мотиви, де дівчина-невільниця плаче, боїться, бідує, розпачає, передбачає довічну розлуку з Україною і свою смерть, стають типовими: «Може й України бачить більш не будуть» [32, с. 129].

Структурно-семантичний аналіз багатьох фольклорних текстів показав, що неволя об'єктивізується переважно через рефлексії дочки-остарбайтерки, якими вона ділиться з матір'ю. Цей персонаж має очевидні паралелі із дівчиною-наймичкою, відданицею, яка в апелятивних мотивах прощається з рідними. Поряд з традиційно фольклорним місцем розставання — порогом рідної хати («в неділю раненько стану на порозі»), з'являється перон, залізниця, як нова межа знакового простору лімінальної особи. Модерні образи технічного світу (машина, поїзд) саме завдяки новотворам про світові війни увійшли до словника фольклорної традиції, демонструючи не тільки цивілізаційні зміни, але й семіотичні трансформації від знака-індекса до знака-символу (поїзд — як символ довічної розлуки, виходу зі «свого» простору):

*Ой як сіла я на поїзд, подивилася в вікно,
Осталися тато й мама на Вкраїні далеко.
(«Калинка-малинка над яром стояла»,
зап. 1942 р., Хмельниччина) [37, с. 67];*

*На поїзд сідала
Платочком махала:
— Прощай, рідна мати,
Бо я вже пропала.
(«Ой жаль, доню, жаль», зап. 1944 р.,
Київщина) [4, арк. 11 зв].*

У поетичній творчості трудових невольників структурно визначальним є мотив «дочка пише лист з Німеччини»: «Напишу листочок та й пуцу на воду, / Може він попливе та й до мого роду» (24, с. 15). У

ліричних посланнях з неволі, які були зашифровані на сторінках невеликих поштівків чи переписані в зошитах, звучать мотиви-прохання згадувати («Згадай мене, мамо, / Да й коло вечері // Я тебе згадаю / в німецькій губернії» [4, арк. 14]; та мотиви-скарги на невідомість («Нема писем з України»). Загострене почуття розриву з Україною, вимальовує її художній образ в особливому плані, інтимізує країну як «родинне», «рідне», «дороге», «материнське». Внаслідок цього встановлюються асоціативно-символічні пари «Німеччина = неволя», «Україна = воля», що проявляють відчуття не локального, а національного рівня. Він закріпився у фольклорній свідомості не тільки як спосіб інтелектуального відображення факту історії, але також як яскраве свідчення утвердження людської гідності та енергії самоідентифікації.

Інформаційний вакуум, у якому жили невольники, породжував страх екзистенційного очікування невідомого («Не знаю... що нам буде тутки»). У листах та піснях часто висловлено нарікання на надмірну працю («Горе було жити / тяжко було працювати»), яка призводить до хронічної втоми, отого «онтологічного розставання» (за Ж.-П. Рішаром), внаслідок якого здорові невольники поступово втрачали фізичну енергію і життєву волю. У пориві розпачу молода, часто дуже юна особа, дорікає матері, що віддала її у немилу неволю:

*І не дала мні мати
подушки, перини,
Тільки мене тудя дала,
Де мні світ немилый.*

(«Косила я траву», зап. 1986 р.,
Хмельниччина) [26, с. 590].

Традиційним елементом багатьох фольклорних творів про війни та суспільні нещастя є мотив *молитви*, який входить у ширше концептуальне поле «віра». Невольники звертаються до Бога про опіку («не дай, Боже, захворіть»), просять родичів помолитися за них, благаючи прийти на могилу («Прийди, прийди, матусю, подивися, де могила самітна моя» [4, арк. 14]). Вони є лейтмотивом могологів перестарілої матері, яка хоче востаннє перед смертю зустрітися з дочкою. Таким чином через низку ліричних ситуацій розкривається головна сутнісна ознака неволі як гостро драматичного буття героїв, які зазнають випробувань. У творах

вони *мучаться, страждають, тужать, терплять, гинуть, не мають спокою* і головне — позбавлені фізичної і духовної свободи. Сильна психоемоційна складова цих станів найбільше проявилася у пареміях (приказках, прокляттях): «ми гуляємо як собака на прів'язі» [32, с. 174]. Бажання здобути омріяну свободу, хоча б неймовірною ціною, задекларовано у тих нечисленних текстах, що мають мотив *втечі*. Іншим з найбільш помітних змістових новацій є мотиви *самотності* («І так живу як пень в чистім полі, да іще при такій неволі» [32, с. 173], «Я сама тут в Німеччині, / десь далеко ненька» [43, с. 41]) та *страждання*. Вони є провідними категоріями суспільного буття людини, а ставши особистісними з ХІХ—ХХ ст., отримали нову актуальність. Внаслідок цього неволя, накинена із зовнішнього світу, більше сприймається не узагальнено, а через світ індивідуума, що виражається численними формами займенника першої особи однини («я», «мене»).

Звернемо увагу на мотив *страждання*, що поряд з возвеличеним образом героя-страдника (січовий стрілець, повстанець, мати) є новим і доволі активним у мілітарних текстах початку ХХ ст. Задля прикладу вкажемо на анонімну хроніку часу Першої світової війни, що під назвою «Пісня про князя неволі» була опублікована в газеті «Українське слово» (Львів, 1915, ч. 22). У тексті є рядки, які передають колективний погляд на почуття вивезеного насильно до царської Росії Митрополита Андрея Шептицького: «Там в неволі благородне серденько *страдає*». Ужитий тут предикат «страдати» стає фольклорним стереотипом, що закріплює смислові зміни народної естетики і філософії. Адже страждання і горе, як зазначав ще Імануїл Кант, є тим, у чому проявляється правдива моральна сила та ідея моральності. Вважаємо, що у стражданнях невольників нового часу проявляється також сила героїчного прийняття долі, яка творить оту справжню життєву трагедію, про яку писав семіотик Рене Барт [12].

Мотив «С= страждає», який узагальнює невольницьке буття з усіма його проявами, втілюється за допомогою дієслів у різних граматичних формах («*Піду* в Німеччину і *буду страдати*»; «*Тре щось придумати, / щоб не йти* в Німеччину / І там не *страдати*»); абстрактного іменника («Ой

коли б моя мама страждання ці знала»). Страждання кодується також через висловлене співчуття до невольниці. Таку модель представлення неволі знаходимо в пізніших зразках, як в солдатській баладі з Поділля: «Я ж думала сину, невістки діждати, / А ти пішов, сину, у військо страждати» [29, с. 268].

Через розуміння сенсовності страждання як жертви, що спостерігав як в'язень концтаборів Дахау та Аушвіц, австрійський психіатр Віктор Франкл, приходять до встановлення семантичного зв'язку когерентних понять «неволя = страждання = муки» [40]. Тому трагічні мотиви випробувань передаються у фольклорі за допомогою константи «страшної муки» та постійного епітетів «фашистська», «німецька» неволя. За способом поетичного драматизму вони близькі до давніх рекрутських пісень, що містять мотиви ловів, побиття, каліцтва:

*Половили, пов'язали
на Україні всіх дівчат,
на Німеччину погнали
Із голоду помирать* [4, арк. 16 зв].

Як видно з наведеної вище ілюстрації, важливе місце у структурі фольклорних творів про війни займає мотив голоду та образ голодного невольника. Наприклад, у переказах про польсько-українську війну (1918—1919 рр.) цей мотив складає основу сюжетів про табори військовополонених січових стрільців:

*«Мій батько у Вітовського служив. В Галицькій армії. [...] Молодим хлопцем пішов у Галицьку. То ся рахувало як січові стрільці, але то вже так було як Галицька армія. Інтернували поляки. І він [...] І він був інтернований поляками. І відбував в Картузькій Бєрезі полон. **Жорсто кий поло н.** Вони так голодні йшли до того котла і варили як-небудь, що часом падала людина в той котёл. Дуже. То, що розповідають про концлагер німецький, там не відрізнялося [...]*»

(Зап. О. Кузьменко 16 липня 2008 р. у с. Медуха Галицького району Івано-Франківської обл. від Варнави Йосипа, 1927 р. н.) [1, арк. 146].

У поетичних творах, особливо хронікального типу, голод деталізований переліченням назв страв, малопритатних для людського харчування («баланда»), або ж за допомогою узагальненої формули «хліб з водою». У нарративних текстах, з погляду усних іс-

ториків, згадки про голод є сутнісними характеристиками досвіду перебування на примусових роботах [15, с. 164].

У фольклорні твори про Другу світову війну входять переосмислені художньо-змістові елементи, скажімо, мотив мовчання у пісенній формулі «нікому сказати, ні поговорити» [20, с. 21]. Вона є породженням чужомовного середовища, а також обставинами життя в тоталітарній державі, в якій зайве вимовлене слово могло наразити кожного на небезпеку. Важкі, часто нестерпні для виживання людини умови праці призводили до повільного і виснажливого умирання та смерті в неволі. У поетичних творах ці моменти відображають найвищу міру емоційно-психологічний стану ліричного героя, доведеного до відчаю. Так на основі давнього фольклорного мотиву «С = передбачає свою смерть на чужині» відбувається зчеплення семантично однорідних концептуальних образів *ворог — чужина — смерть*:

*Розлучив же нас ворог проклятий,
Завіз у чужу сторону,
На Україні десь батько і мати,
На чужині я, мабуть, помру.*

(«То не вітер в діброві шумує», зап. 1945 р., Київщина) [4, арк. 31].

Образ смерті вербалізований у різних жанрах: у приказках («живем аби ближче смерті»), пісенних монологах, де є традиційне метафоричне інакомовлення чи звороти («лежати у могилі»).

Концепт «неволя» структурується також за допомогою часопросторових образів, що як і в героїчному епосі українського фольклору є важливими категоріями для відображення траєкторії руху і межового буття героя. Темпоральність є визначальною рисою творів про невольництво, бо майже у кожному тексті початкова точка руху пов'язана і проявляється за допомогою внутрішнього часу твору. Через нього проектується не тільки подієвий рух сюжету, але він є засобом відтворення драматичного стану «граничного буття». Екзистенційний час неволі має різні семантичні границі, за якою «маленька одиниця часу, день, сповнений щогодинними тортурами і втомою, видається нескінченним. Довший відрізок часу, ...тиждень, як видається, проминає дуже швидко» [40, с. 85]. Відповідно у текстах час розтягнений («машина

гуде зранку до пізенька»), ущільнений до максимуму, недискретний («Бо на фабриці великій все время проходить»), або ж відсутній («Нема часу листа написати»).

Просторові образи у народних піснях про німецький ясир виражаються комунікативно маркованими словами, виконуючи роль символічно насажених об'єктів ландшафту та життєвого простору. Тут герої, подібно до давніх соціально-побутових творів, може одночасно перебувати у семантичному перехресті кількох площин, виражених як міфологічні бінарні опозиції (*тут — там, свій — чужий*) та соціально-суб'єктивовані (*волі «на дворі», «в садочку», «ліс» — неволі («лягер», «завод», «фабрика», «бараки»*). Простір неволі передається через міфологічно-метафоричні образи («сиджу край віконця...», «Завезли фашисти доню за німецькі гори»; «тяжке пекло» про табір Аушвіц), метонімію («А там грати і дроти / ніяк вирватись і втекти»). Топонімія відображає обидва полюси: свого, позитивного, рідного простору (*Полтава, Україна*) і чужого, негативного (*Ессен, Німеччина*); вона може моделювати напрямок руху героя за назвами німецьких міст (*Берлін*).

Особливе місце у поезії неволі належить просторовому образу, що продукує семантичну пару «неволя = дорога»: «Ой прилетів чорний ворон / Та й сів на стодолу; / Загадав він дівчиноньці / Дорогу в неволю». Цей спільнослов'янський фольклорний образ є ядерним словом етнокультурного концепту «рух» і символізує перехід героя з одного соціального стану («вільний») в інший («невільник»). Він акцептує процес виходу із закритого простору родини і дому у відкритий соціально-рольовий локус:

*Від Харкова до Берліна
Гей, доріженьки ідуть,
А доріжкою Марусю*

У неволеньку везуть [38, с. 84].

Подібно до давніх козацьких, чумацьких, рекрутських пісень невольничі тексти Другої світової війни актуалізують образ дороги як головний елемент сюжетної ситуації, утворивши при цьому нову формулу «видно три дорози», що є семантико-структурною основою відомих нам варіантів дуже популярної остарбайтерівської пісні «Сиджу на чужині, дивлюся в віконце» [43, с. 41, 42; 38, с. 42, 87; 37, с. 136; 6, арк. 49—51; 9, арк. 6—7]. Вважаємо, що ця пі-

сенна формула типологічно однотипна до схеми руху героя в українських чарівних казках, де він проходить межу від «свого» до «чужого» простору. Мандрівка героя в «чужий» («інший») світ часто починається з трьох позицій казкового роздоріжжя. Воно є семантично тотожним вибору Доля, через яку втілюється міфологема життя. Тільки одна з доріг дає добру долю, яка в українській фольклорній свідомості має сталу пару «доля = щастя» («щастя-доленьку має»).

Українські фольклорні твори про неволю у війні, де є образ дороги, демонструють нове осмислення ролі долі. Дорога стає місцем, де відбувається зіткнення міфологічно-символічного знання з раціонально-логічним мисленням, за яким дорога — це шлях утечі з неволі (більше про це див.: [22, с. 127]). Пісенний мотив «С = роздумує про втечу з Німеччини» продукує нову фольклорну формулу активного способу впливу суб'єкта на особисту Долю. Таким чином деконструюється давнє покірне розуміння долі (наявне у приказках, як «його спіткала зла доля», «від долі не втечеш»), і як наслідок заперечується фатум «злої» неволі. Саме цього, соціального аспекту долі, який є підґрунтям концепту «національної долі» [19, с. 55], стосується життєва історія Анастасії Гулей. Українська дівчина з Полтавщини була вкинута до концентраційних таборів Аушвіц II (Біркенау) Auschwitz II (Birkenau) та Берген-Бельзен (Bergen-Belsen) за спробу втечі з примусових робіт на залізниці. Сьогодні, як громадська діячка антифашистського руху, вона говорить: «Я вижила, а Гітлер і Гесс — ні. Це моя особиста перемога» [13]. У словах мужньої жінки виражено не тільки індивідуальний спротив, скільки патерн вербалізації колективного історичного досвіду народу, що завжди прагне свободи.

Символічному образу дороги протистоїть концептуальний образ дому (мітонімна форма «хата», «сіни»). Дім як знак, що кодує семантику захищеного простору, є одним з головних у світовій мовній і фольклорній картинах світу. У системі цінностей слов'ян він є передусім місцем родини і життя [45, с. 232, 259]. Незважаючи на те, що дім може втрачати конкретно-фізичний вимір («Хату німці спалили / Сестру й неньку забили» [5, арк. 131]), він зберігає сильне емоційно-психологічне навантаження:

Зоставлю я *дома*
найменшого брата,
Буде невесела вам
без мене *хата*.

(«Ой була на ринку, була на риночку»,
зап. 1944 р., Київщина) [5, арк. 133].

Часто вжитий у прислівниковій формі образ дому вказує і на ширший свій вимір — образ України, яка стає символічним місцем прощання, пригадування і чекання: «А *удома на Вкраїні* всі рідні чекають».

Фольклорні концепти «воля», «неволя», «доля» у творах про світові війни ХХ ст. презентують широке смислове поле значень. Дуже важливим є концепт «неволі», в якому емоційна складова трагічного насильства над людиною, втілена в образах військовополонених (жовніра, стрільця) та трудових невольників (дівчина-остарбайтерка), є переважною. Ядерне слово «неволя» (рідше «невольника») у текстах пісень, віршованих листів, поезій та приказок пов'язаний з атрибутами, які є постійними епітетами фольклорного словника: *чужа, далека, тяжка, німецька, проклята*. Ліричний герой у структурі тексту перебуває у площині відкритого простору і односпрямованого руху, бо він «попав» у неволю, його насильно «беруть», «ведуть», «везуть» туди. Імплицитно семантика неволі як «чужого» передається через давні формули («чужа сторона») та нові двочлени: «чужа дальня сторона», «германські лагерьа». Неволя вербалізується через образи різного семантико-структурного рівня: 1) міфологічні: долі, горя, пташки-вісниці; 2) метафоричні: буйного вітру, зів'ялої трави, пролитих сліз; а також 3) просторові а) негативно зарядженого семантичного поля (ліс, за горою, край вікна); б) локусу, що може бути обмежений (образ колючого дроту); а головню через в) амбівалентний образ *дороги*, яка є і шляхом в неволю, і визволенням з неї. Значиму роль у відтворенні семантики неволі відіграють темпоральні образи, які вказують на її позачасовий вимір.

Концептуалізація поняття неволі пов'язане із перевагою мотивів психологічного ряду, де суб'єкт *плаче, сумує, мучиться, голодує, згадує, тужить, мовчить, страждає*, через які передаються сенси правдивої духовної сили та ідея моральності. Етнокультурний концепт «неволя» вступає у тісні асоціативні зв'язки із такими провідними

онтологічними поняттями, як *воля-свобода, самостійність, сум, віра, пам'ять, доля*, що формують самостійні концептуальні поля.

Найбільш важливим є те, що з допомогою фольклорного концепту *неволя* кодується особливості національної ідентичності українців, закорінених у материзну «свого» світу і спогади про незабутню «веселу хату». Дім виступає сакралізованим об'єктом, антисвітом неволі. Водночас *родина, дім та Україна* є центрами збереження людської гідності невольника, його внутрішньої свободи, що через вербальні ресурси фольклорної традиції передається новим поколінням як засадничі цінності культури. Цей пласт народної творчості є цінним джерелом для тих дослідників, особливо зарубіжних, які вивчають роль фольклору у становленні сучасної української національної свідомості [44].

1. Архів Інституту народознавства НАН України (далі ІН НАНУ). — Ф. 1. — Оп. 2. — Од. зб. 613. — 201 арк. (Кузьменко О. Народна проза про січових стрільців: науковий збірник. 2009 р.).
2. Архів ІН НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 2. — Од. зб. 627. — 323 арк. (Пісні Бережанщини / збір. та упоряд. Ориця Голубець: збірник. 2010 р.).
3. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України (далі — НАФРФ ІМФЕ). — Ф. 28—3. — Од. зб. 248. — 24 арк. («У тій Росії...». Пісні (без мелодій), коломийки, історичні на теми Першої світової війни. Записано В. Гериновичем [1915—1917 рр.]).
4. НАФРФ ІМФЕ. — Ф. 14—3. — Од. зб. 12. — 66 арк. (Гайдай П.П. Пісні з мелодіями і без мелодій, голосіння. Про часи Вітчизняної війни. Пісні про німецьку неволю, сатира на німців, про радянське життя, про кохання, родинні, робітничі. 1937—1946 рр.).
5. НАФРФ ІМФЕ. — Ф. 14—3. — Од. зб. 12 б. — Арк. 124—178 (Батюк П.П. Пісні, коломийки (з мелодіями). Про часи Вітчизняної війни, пісні німецької неволі; про радянське життя; про кохання, соціально-побутові, родинні, рекрутські, історичні, колицькі, весільні. Зап. в Київській, Житомирській, Закарпатській обл. та ін. 1944—1949 рр.).
6. НАФРФ ІМФЕ. — Ф. 14—3. — Од. зб. 21. — 183 арк. (Стельмах М.П. Пісні без мелодій, частушки, вірші. Часи Вітчизняної війни: героїка боротьби, пісні та вірші неволі, сатира на німців. 1941—1944 рр.).
7. НАФРФ ІМФЕ. — Ф. 14—3. — Од. зб. 34. — 80 арк. (Шмиговський А.Д. Пісні (з мелод.). Старий фольклор. Пісні про кохання, побутові, чумацькі, бурлацькі, козацькі, родинні та ін. Новий фольклор... 1945—1948 рр.).

8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 184. — 106 арк. (От смерти к жизни. Сборник песен, стихов и рассказов. 1941—1945 гг. Т. 1: Стоны рабов в фашистской Германии. 1941—1945 гг.).
9. ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 111. — 25 арк. (Песни сложенные советскими людьми в Германии 1942—1944 гг., записаны в с. Мойсинец Ираклиевского р-на Полтавской обл. Кушниром Ф.К.).
10. Азарх І. «Послушайте, рідні оселі, пісні, які ми склали в чужій стороні»: повертаючись до неопублікованого / І. Азарх // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. / голова редкол. В.А. Смолій ; відп. ред. О.Є. Лисенко. — Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2010. — Вип. 13. — С. 54—69.
11. [Б. а.]. Листи з часів війни / [Б. а.] // Календарик для січових стрільців і жовнів-українців. — Відень, 1917. — С. 103—120.
12. Барт Р. Культура и трагедия / Ролан Барт // Новые переводы: хрестоматия в помощь студентам-филологам / состав. и общ. ред. Н.Т. Пахсарьян. — Москва, 2005. — С. 328—330.
13. Білаш В. Я вижила, а Гітлер і Гесс — ні. Це моя особиста перемога / Вікторія Білаш // Країна. — 2015. — № 5 (258). — С. 41—42.
14. Голосіння / упоряд. І. Коваль-Фучило ; НАН України ; ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. — Київ, 2012. — 792 с.
15. Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти / Гелінада Грінченко. — Харків : НТМТ, 2012. — 304 с.
16. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / Віталій Жайворонок. — Київ : Довіра, 2006. — 703 с.
17. Кононенко В. Концепти українського дискурсу / Віталій Кононенко. — Київ ; Івано-Франківськ : Плай, 2004. — 248 с.
18. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик ; пер. з фр Р. Осадчука ; передм. О. Романіва. — Париж ; Нью-Йорк ; Львів : Вид-во НТШ, 1993. — 659 с.
19. Кримський С. Архетипи української культури / Сергій Кримський ; під сигнатурою Софії. — Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. — С. 301—318.
20. Кузьменко О. Концепт «туга» у пісенності Другої світової війни: смислові доміанти фольклорної традиції / Оксана Кузьменко // Міфологія і фольклор. — 2016. — № 1—2 (20). — С. 6—26.
21. Кузьменко О. Перша світова війна в українській фольклорній традиції / Оксана Кузьменко // Україна Модерна. — 2016. — Вип. 23. — С. 109—149.
22. Кузьменко О. Художній простір і час у невольничій пісенності Другої світової війни: структурно-семантичний рівень / О.М. Кузьменко // Художні модуси хронотопу в культурно-мистецькому дискурсі : матеріали Міжнарод. наук. конф. (26—27 травня 2016 р.) / ред.-упоряд. Н.Ю. Акулова. — Мелітополь : Вид-во МДПУ ім. Богдана Хмельницького, 2016. — С. 125—128.
23. Кульчицький О. Основи філософії і філософських наук / О. Кульчицький ; упоряд. і наук. ред. А. Карась. — Мюнхен ; Львів : Український вільний університет, 1995. — 164 с.
24. Морміль Л. Пісні оstarбайтерів — невольників ХХ століття / Л. Морміль // Українська література в загальноосвітній школі. — 2007. — № 4. — С. 15—16.
25. Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору / упоряд., передмова, вступ. і приміт. Ю. Семенка. — Нью-Йорк ; Мюнхен : Видання Союзу земель соборної України — селянської партії, 1964. — 130 с.
26. Народні пісні з Хмельниччини (з колекцій збирачів фольклору) / упоряд., вступ. статті М.К. Дмитренко та Л.О. Єфремової ; НАН України ; ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. — Київ : Наукова думка, 2014. — 720 с.
27. Новицький Я. Твори : в 5-ти т. — Т. 3 / упоряд. Л. Іваннікова, І. Павленко. — Запоріжжя : АА Тендем, 2009. — 440 с.
28. Пазяк Н. Поетика народних дум, її джерела і традиції (на матеріалі варіантів «Думи про втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі» / Н. Пазяк, М. Пазяк // Народна творчість та етнографія. — 1998. — № 1. — С. 12—18.
29. Пісні Поділля. Записи Насті Присяжнюк в селі Подгребичі 1920—1970 рр. / упоряд. С. Мишанич. — Київ : Наукова думка, 1976. — 522 с.
30. Пісні села Підлисса / записи О. Ошуркевича ; нотні транскрипції Т. Фокшей, М. Стефанишина. — Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2011. — 175 с.
31. Пісні УПА / упоряд., ред. і автор передм. З. Лавришин // Літопис Української повстанської армії. — Торонто ; Львів : Спільне українсько-канадське підприємство «Літопис УПА», 1996—1997. — Т. 25. — 555 с.
32. Преодоление рабства. Фольклор и язык оstarбайтеров 1942—1944 гг. / сост. Б.Е. Чистова, К.В. Чистов. — Москва : Мемориал, 1998. — 197 с.
33. Реєнт О.П. Перша світова війна і Україна / О.П. Реєнт // Енциклопедія історії України : у 10 т. / ред. В.А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАНУ. — Київ : Наукова думка, 2011. — Т. 8. — С. 162—168.
34. Роздольський Р. Невільники і смертники в двох таборах: спогади про Освенцім і Біркенау / Р. Роздольський // Діалог. — Торонто, 1984. — Ч. 10. — С. 84—88.
35. Співанки-хроніки. Новини / упоряд. О.І. Дей (тексти), С.Й. Грица (мелодії). — Київ : Наукова думка, 1972. — 560 с.
36. Супрун-Яремко Н. Українці Кубані та їх пісні : монографія / Н. Супрун-Яремко. — Київ : Муз. Україна, 2005. — 771 с.
37. Україна сниться ... (неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942—1943 рр.) / відпов. за

- випуск В. Олуйко, В. Кубік ; передм. О. Алтухова, М. Слободян. — Хмельницький, 1995. — 141 с.
38. Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну / упоряд. М. Родіна, М. Стельмах ; приміт. до текстів М.С. Родіна ; передм. М.Т. Рильського. — Київ : Видавництво АН УРСР, 1953. — 335 с.
 39. Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М. Номис; упоряд., приміт. тавступ. ст. М.М. Пазяка. — Київ : Либідь, 1993. — 768 с. — («Літературні пам'ятки України»).
 40. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / Віктор Франкл ; пер. з англ. О. Замойська. — Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. — 160 с.
 41. Шумада Н.С. Сучасна пісенність слов'янських народів / Н.С. Шумада. — Київ : Наукова думка, 1981. — 263 с.
 42. Ярмоленко Н. Український усний героїчний епос: динаміка традиції / Наталя Ярмоленко. — Київ ; Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А., 2010. — 552 с.
 43. Ясир: листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / зібрав і впорядкував Олекса Воропай. — Лондон : Українська видавнича спілка, 1966. — 68 с.
 44. Grelka Frank M. Folklore as an Integrative Element of a Modern Ukrainian Ethnic national Identity / Grelka Frank M. // Етнічна історія народів Європи. — Вип. 18. — 2005. — С. 37—45.
 45. Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów / red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka. — Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2015. — Т. 1. Dom. — 504 s.
 46. Polska pieśń i muzyka ludowa źródła i materiały. — Т. 4. Lubelskie. — Część 3. Pieśni teksty sytuacyjne / red. tomu J. Bartmiński. — Lublin : In-t sztuki PAN ; Un-t M. Curie-Skłodowskiej ; Wyd-wo POLIHYMNIA, 2011. — 681 s.

Oksana Kuzmenko

FOLKLORIC SIGNS OF WAR EXISTENCE
IN THE TRIAD OF CONCEPTS «FREEDOM» —
«CAPTIVITY» — «DESTINY»

The article deals with the analysis of poetic peculiarities of folkloric works of the World War I and World War II. The semantic field of concepts of freedom, captivity, destiny, which are productive concepts in the language of folklore of the 20-21th centuries, is researched. The concept of captivity has close ties with the ontological notions of freedom, destiny, grief, loneliness, suffering, hope, death and memory. The conclusions call attention to the peculiarities of the national identity of Ukrainians, deeply rooted in the heritage of their home forever lingering in memory, which is a metaphoric outworld for captivity.

Keywords: World War I, World War II, folklore, folkloric sign, concept, motif, freedom, captivity, destiny, existence.

Oksana Kuzmenko

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ЗНАКИ
ВОЕННОГО БЫТИЯ В ТРИАДЕ КОНЦЕПТ
«ВОЛЯ» — «НЕВОЛЯ» — «СУДЬБА»

В статье рассмотрены поэтические особенности фольклора Первой и Второй мировых войн. Исследовано семантическое поле концептов «неволя», «судьба», «воля», которые являются продуктивными в фольклорно-языковой картине XX—XXI вв. Выяснено, что концепт «неволя» вступает в связи с онтологическими понятиями «свобода», «судьба», «горе», «одиночество», «страдание», «вера», «смерть», «память». Ударение сделано на чертах тождественности украинцев, укоренившихся в материзну незабываемого дома, который является образным антимиром неволе.

Ключевые слова: Первая мировая война, Вторая мировая война, фольклор, фольклорный знак, концепт, мотив, воля, неволя, судьба, бытие.